

ERYK ZYWERT

 <https://orcid.org/0000-0003-2172-2910>

Uniwersytet Warszawski

Wakuf w świetle prac legislacyjnych nad ustawą z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej

Abstract

Waqf in the Light of Legislative Work on the Act of April 21, 1936 on the Relationship between the State and the Muslim Religious Community in the Republic of Poland

In 1936, the waqf, a traditional Muslim religious donation, became a *sui generis* property right existing in the Polish legal system. The purpose of this article is to analyze the materials of the legislative work on the Act of April 21, 1936 on the Relationship of the State to the Muslim Religious Community in the Republic of Poland in the context of the threads concerning the normalization of the waqf. This issue is complemented by considerations of the earlier history of the institution in question in the Polish lands. As a result, it becomes possible to present the evolution of the waqf – from the pattern in Muslim countries through the way it existed in the former legal system in Poland to the current law. This article contributes to the discourse on the model of functioning of religious communities and the impact of genetically religious norms on the state legal order.

Keywords: waqf, Islam, Muslims, sharia, Second Republic of Poland, legislation

Słowa kluczowe: wakuf, islam, muzułmanie, szariat, II Rzeczpospolita, legislacja

1. Wprowadzenie

Wakuf pod rządami obowiązującej ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej jest nieobciążoną hipotecznie nieruchomością, darowaną albo zapisaną rozporządzeniem ostatniej woli na cele religijno-oświatowe lub dobroczynne, będącą własnością tegoż związku, której uchwałą Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego, następczo zatwierdzoną

przez ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego w porozumieniu z ministrem rolnictwa i reform rolnych i ministrem skarbu, nadano cechy wakufa, a więc niepodlegającą zasiedzeniu, obciążeniu, zajęciu, sprzedaży z licytacji i wszelkiej alienacji z wyjątkiem zamiany na inny majątek nieruchomy, z możliwością wywłaszczenia w myśl ogólnych przepisów państwowych oraz korzystającą z ulg i zwolnień w zakresie podatków i innych danin na rzecz państwa i samorządu w granicach obowiązujących przepisów prawnych¹.

*

Wakuf jest ewenementem polskiego porządku prawnego – próżno szukać drugiego podobnie ukształtowanego prawa podmiotowego bezwzględne². Unikalność tego prawa rzeczowego przejawia się w wielu aspektach. Może ono zostać ustanowione jedynie przez Muzułmański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej i tylko na swoją własną rzecz³, dlatego trudno uznać je za prawo rzeczowe ograniczone, skoro uprawnionym jest podmiot będący zarazem właścicielem tej nieruchomości, co stoi w sprzeczności z zasadą *nemini res sua servit*. Wakuf, będący pochodną własności lub jej specyficznym podtypem, wypada więc uznać za prawo rzeczowe *sui generis*, niepoddające się łatwym klasyfikacjom. Słusznie więc można powtórzyć za Pawłem Boreckim, że wakuf jest współcześnie „wyizolowanym fenomenem” przedwojennego ustawodawstwa⁴, biorącym się z politycznego usankcjonowania normą państwową muzulmańskiej tradycji religijnej⁵.

Wakufowi ze stanowiska nauki prawa najwięcej uwagi poświęciły siostry Maria i Zofia Zaporowskie⁶, których prace przedstawiają go w ramach współczesnych przepisów polskiego prawa cywilnego, oraz Rafał Kaczmarczyk, który badał kwestię ulg i zwolnień w zakresie podatków państwowych przysługujących nieruchomościom, którym nadano cechy wakufa⁷. Inne opracowania podejmują to zagadnienie skrótowo, raczej jako ciekawostkę przy omawianiu innych kwestii, ale i one mają walor poznawczy, często skupiając się na poszczególnych cechach charakteryzowanej instytucji⁸.

¹ Przepisy art. 44, 45, 46 ustawy z 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U.R.P. 1936 nr 30 poz. 240; zm. Dz.U. 1945 nr 48 poz. 271, 273; 1997 nr 90 poz. 557).

² Kiliszkievicz, „Prawne aspekty własności muzulmańskiej”, 532.

³ Mimo że wakuf wywodzi się z prawa muzulmańskiego, to powstałe inne związki wyznaniowe odwołujące się do tradycji islamu nie są uprawnione do ustanawiania tego prawa na swoją rzecz.

⁴ Borecki, „Przeżytki ustawodawstwa wyznaniowego”, 42.

⁵ Baszak, „Prace legislacyjne nad ustawą”, 163; Kroczyk, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych*, 46–8.

⁶ Zaporowska, Zaporowska, „Wakuf w prawie polskim”, (cz. 1) 136–58; (cz. 2) 87–104. Odnotować także należy Zaporowska, Zaporowska, „Wakuf cmentarny. Zarys problematyki prawnej”, 90–18, choć tytuł jest mylący, bo wątki cmentarne są tam śladowe, a sam tekst jest powieleniem wcześniejszych rozważań.

⁷ Kaczmarczyk, „Opodatkowanie i zwolnienie od podatku nieruchomości wakufowych”, 99–111. Zob. także Kaczmarczyk, *Położenie prawne muzulmanów w międzywojennej Polsce*, 397–9.

⁸ Adamus, „Postępowanie egzekucyjne albo upadłościowe”, 83–4; Kroczyk, „Kilka uwag o upadłości związków wyznaniowych”, 192–3; Wojciechowski, „Nabywanie nieruchomości rolnych”, 504–6; Strzała, *Oświadczenie woli wyznaniowej osoby prawnej*, 130, 157, 510; Kaczmarczyk, „Status prawny i faktyczny muzulmańskich związków wyznaniowych”, 266.

Zamierzamy przeanalizować materiały z prac legislacyjnych nad ustawą z 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie prac nad przepisami regulującymi wakuf. Taka historycznoprawna analiza może okazać się przydatną wskazówką interpretacyjną przy stosowaniu analizowanych przez nas przepisów oraz dać potrzebny kontekst historyczny w trwającym sporze o obowiązywanie przedmiotowej ustawy w polskim porządku prawnym – kwestii nie tylko teoretycznej⁹, ale mającej swą praktyczną doniosłość wobec roszczeń podnoszonych przez Muzułmański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej dotyczących nieruchomości utraconych w wyniku II wojny światowej, które po jej zakończeniu znalazły się poza granicami państwa¹⁰.

2. Geneza religijna

Genetycznie wakuf bierze się z prawa muzułmańskiego: wzmiankuje go hadis Ibn Umara, opowiadający historię wzbogaconego wyznawcy Allaha, który udał się do Proroka i zapytał go, co powinien uczynić ze swoim majątkiem, a w odpowiedzi usłyszał, że powinien uczynić go niezbywalnym, a zysk przeznaczyć na pobożny cel¹¹. Wakuf powszechnie określa się mianem pobożnej fundacji¹², jednak pełni on różne funkcje w zależności od potrzeb społeczeństwa. Trzeba bowiem podkreślić, że wakuf wygląda inaczej w społeczeństwach homogenicznie muzułmańskich, nierzadko w państwach, w których prawo szariatu jest prawem państwowym¹³, inaczej natomiast w krajach chrześcijańskich, gdzie stanowi raczej orientálną osobliwość, w różnym stopniu uznawaną przez prawo¹⁴. Tam, gdzie dominują muzułmanie, bywa ubezpieczeniem społecznym¹⁵, ziemią religijnie niezbywalną¹⁶, majątkiem, z którego zarządzający nim czerpał dochód na utrzymanie swoje i swojej rodziny¹⁷, a także zakładem dobroczynnym¹⁸. Często służył utrzymaniu szkół,

⁹ Filak, Resler, „Przedwojenne ustawy wyznaniowe”, 43–53.

¹⁰ Zamirski, „Postępowanie regulacyjne Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP”, 145–6.

¹¹ Witkowski, *Wprowadzenie do prawa muzułmańskiego*, 176–7.

¹² Konopacki, *Życie religijne Tatarów*, 94.

¹³ Przykład tego stanowiska – zob. Adamek, „Pobożna donacja (wakf)”, 12–22.

¹⁴ Zdaniem niektórych badaczy model angielskiego trustu wziął swój początek od muzułmańskiego wakufa. Zob. Zachariasiewicz, *Trust i inne stosunki powiernicze*, 34–7; Hudson, *Equity and Trusts*, 42; Glenn, *Le trust et le ius commune*, 94; Béraudo, *Les trusts Anglo-Saxon et le droit français*, 3. Niektórzy wskazują, że instytucja, która stała się pierwowzorem trustu, przyniesiona została przez normandzkich kleryków po podbiciu Anglii przez Normanów w 1066 r. Tak np. Wood, „Commercial Trusts in an International Context”, 271.

¹⁵ Kurek, „Ubezpieczenia a reguły Islamu”, 105; Kurek, „Muzułmańskie ubezpieczenia na życie”, 140–3.

¹⁶ Kolaj-Ristanović, „Serbsko-albańska koegzystencja w Kosowie”, 289.

¹⁷ Konopacki, *Życie religijne Tatarów*, 87–8; Orgelbrand, *Encyklopedia powszechna*, 319. W akcie zgonu Macieja Aleksandrowicza z 1841 r. wyrażono, że mieszkał on w Studziance na gruncie wakufowym. Nie wiemy, czy zarządzał nim jako mutawalli, czy jedynie czerpał z niego środki do życia jako ubogi, z przeznaczanego na ten cel wakufa. APL, ASCGMS, sygn. 58, 13, nr 2; Drozd, *Corpus Inscriptionum Tartarorum*, 21, 272.

¹⁸ Arct, *Słownik wyrazów obcych*, 983.

łażni publicznych, szpitali, garkuchni dla biednych i tym podobnych instytucji spełniających posługę miłosierdzia¹⁹, co było możliwe także ze względu na uwolnienie nieruchomości o takim statusie od obciążeń publicznych, które nierzadko były znaczące²⁰.

Wakufy powstawały na drodze dobrowolnych aktów: przede wszystkim darowizn i zapisów testamentowych w postaci „gotówki, bądź dóbr ziemskich i miejskich, zakładów przemysłowych, sklepów, handli lub wreszcie sum zahypotekowanych na różnego rodzaju dobrach”²¹, choć mogły powstawać przymusowo, na przykład z majątków bezdziedzicznych²². Niekiedy przez wakuf rozumie się sam zysk, często w postaci odsetek kapitałowych albo jako „czynsz kościelny, hipotekowany na jakimś domu lub kramie”²³. Wakufowi przydano przymiot dóbr martwej ręki (*manus mortua, main morte, todt Hand*) albo rzeczy wyłączonej z obrotu (*res extra commercium*)²⁴, choć – jak to zwykle bywa w osławianiu obcych rozwiązań – nie w rozumieniu ścisłym²⁵.

3. Geneza społeczno-kulturowa na ziemiach polskich

Islam w Rzeczypospolitej na trwałe pojawił się wraz z osadnictwem tatarskim²⁶. Pierwsze osiedla powstały w połowie XIV w. na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie tatarscy uchodźcy otrzymali od księcia Witolda niewielkie nadziały ziemi w zamian za obowiązek obrony terytorium²⁷. Tatarzy w monarchii polskiej wstawili się przede wszystkim na polu wojskowym, za swoją wierność otrzymując od panujących i możliwych nadania, które stanowiły znaczący majątek wobec ogólnego ubóstwa społeczności tatarskiej²⁸. Przejawia się to w czynionych przez tę ludność ofiarach – znaczniejsze pochodzą przede wszystkim od wojskowych i osób o wysokim statusie społecznym²⁹, natomiast ludność biedniejsza czyniła skromniejsze, niekiedy wręcz symboliczne zapisy, zazwyczaj rezerwując obowiązek odprawiania nabożeństw za pokój duszy swojej i zmarłych krewnych³⁰.

Prawo obowiązujące dawniej na ziemiach polskich, najczęściej sankcjonujące niepisany zwyczaj, nie znało aktu prawnego, który moglibyśmy uznać za miarodajny dla ustalenia norm muzułmańskiej szczodrości religijnej. Wydaje się więc, że to

¹⁹ Orgelbrand, *Encyklopedyja powszechna*, 318–9; Myślicki, „Kultura islamu”, 202–3; Szwat-Gyłybowska, *Leksykon idei wędrownych*, 8–9.

²⁰ *Ibid.* Nierzadko bywało, że zysk osiągniany z wakufów stanowił źródło dochodu skarbowego. Zob. Bazarewski, „Muzułmanie w Jugosławii”, 7–8.

²¹ Grzegorzewski, *Z siedzylatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej*, 241.

²² May, *Szut. Powieść podróźnicza*, 2.

²³ Łoziński, *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie*, 202.

²⁴ *Wiek 181* (6/18 sierpnia 1875), 1.

²⁵ Mimo tego charakteru wakufy, także w krajach muzułmańskich, podlegały opodatkowaniu, a nawet były nacjonalizowane. Orgelbrand, *Encyklopedyja powszechna*; *Gazeta Warszawska* 254 (16/28 września 1853), 2–3; Rubacha, „Polityka Turcji wobec narodów i państw bałkańskich”, 223–4. Na temat rozwoju instytucji wakufa na styku kultur zob. Sabri, *The Imperial Politics of Architectural Conservation*, *passim*.

²⁶ Sobczak, „Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu”, 501.

²⁷ *Ibid.*; Lewalski, Stegner, *Kościoly, wyznania, wspólnoty i związki religijne*, 245.

²⁸ *Ibid.*, 246.

²⁹ Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, 175–6; Winnyczenko, „Dwa tatarskie testamenty wojskowych”, 260–1.

³⁰ Konopacki, *Życie religijne Tatarów*, 94–7.

tradycja religijna stanowiła ich miarę. Dopiero okres zaborów, a wraz z nim poddanie ziem polskich jurysdykcji państw zaborczych przyniosło unormowanie tej instytucji, na przykład w prawie rosyjskim *Swodie uczrieźdienij i ustawow uprawlenija duchownych diel inostrannyh ispowiedanij chryścianskich i inowiernych* z 1832 r.:

§ 1391. Główne środki przeznaczone na utrzymanie meczetów, szkół oraz wyznaczonego przy meczetach duchowieństwa stanowią nieruchomości, zwane wakufami, oraz kapitały pieniężne. Zarząd Duchowny sprawuje pieczę nad wakufami wedle zasad do niniejszego [artykułu] dołączonych³¹.

Przepis ten uszczegółowiono rozporządzeniem, określającym między innymi sposób ustanawiania wakufów, zarządzania nimi oraz inne kwestie o charakterze administracyjnym³². Regulacja ta obowiązywała na ziemiach polskich do chwili wejścia w życie ustawy z 21 kwietnia 1936 r.³³

O dawniejszych wakufach wiemy najwięcej dzięki międzywojennej monografii Leona Kryczyńskiego oraz współczesnej dysertacji doktorskiej Artura Konopackiego³⁴. Analiza dawniejszych nadań prowadzi nas do wniosku, że wakufem mógł stać się dowolny składnik majątkowy: nieruchomości, ruchomości, pieniądze oraz wszelkie prawa – te ostatnie, jeżeli z ich wykonywaniem wiązało się otrzymywanie dochodu, na przykład prawo pobierania pożytków.

Tytułem przykładu wskażmy na niektóre z dawniejszych nadań dla ukazania charakteru zjawiska. Najdawniejszy wakuf na nieruchomości został ustanowiony na majątku

³¹ 1391. Главнѣйшія средства для содержания мечетей, училищ и опредѣленнаго при менетяхъ духовенства суть недвижимыя имущества, именуемыя вакуфами, и денежные капиталы. Духовное Правление завѣдываетъ вакуфами по правиламъ, при семь приложеннымъ [przekład nasz]. *Swod uczrieźdienij i ustawow uprawlenija duchownych diel inostrannyh ispowiedanij chryścianskich i inowiernych* [Сводъ учреждений и уставовъ управления духовныхъ дѣлъ иностранныхъ исповѣданій христіанскихъ и иновѣрныхъ] w: *Swod zakonow Rossijskoj Imperii*, kn. 3, t. 11, cz. 1. Szerzej na temat wakufów pod rządami ustawodawstwa rosyjskiego zob. Konkin, „Krymskije wakufy”, 63–83.

³² Priloženije k statja 1391. O wakufnych imenijach w Tawriczeskoj gubernii [Приложение къ статья 1391. О вакуфныхъ имѣніяхъ въ Таврической губерніи] w: *Swod zakonow Rossijskoj Imperii*, kn. 3, t. 11, cz. 1. Przepisy te m.in. uzależniały zbycie wakufa od zgody głównej mahometańskiej władzy duchownej. Por. Strzała, *Oświadczenie woli wyznaniowej osoby prawnej*, 130.

³³ Odmienne kwestię tę widział Aleksander Achmatowicz, który twierdził stanowczo, że ustawą z 13 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej (Dz.U.R.P. 1931 nr 31 poz. 214) uchylono wszystkie zaborcze przepisy ustrojowe wyznań religijnych. Achmatowicz, „Zarys stanu prawnego wyznania muzułmańskiego”, 96–112. Nie sądzimy, że Achmatowicz – prawnik i przecież swego czasu minister sprawiedliwości w rządzie Krymskiej Republiki Ludowej, a potem Litwy Środkowej – wyraził swój pogląd z przekonaniem. Sądzimy przeto, że należałoby odczytywać go raczej jako demonstracyjną próbę wywarcia nacisku na czynniki rządowe w celu przyspieszenia prac nad nową ustawą o stosunku państwa do wyznania muzułmańskiego. Wzmiankowana ustawa w art. 1 stanowi, że „zawarte w przepisach prawnych, wydanych przed odzyskaniem państwowości polskiej, ograniczenia praw, jak również przywileje obywateli z tytułu ich pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii, sprzeczne ze stanem prawnym, wynikającym z odzyskania państwowości polskiej, bądź niezgodne z postanowieniami Konstytucji o równości obywateli wobec prawa, nie mają mocy obowiązującej, choćby takie przepisy wyjątkowe nie były uchylone wyraźnem rozporządzeniem ustawy”. Sądzimy, że zostały derogowane przede wszystkim przepisy prawa rodzinnego osobowego i majątkowego oraz niektóre przepisy prawa karnego i publicznego, które wprowadzają odmienne traktowanie obywateli ze względu na pochodzenie, narodowość, język, rasę lub religię. Naszym zdaniem nie kwalifikują się tutaj przepisy dotyczące państwowego uznania wyznania i jego wewnętrznej organizacji. AAN, MWRiOP, sygn. 1470, 571.

³⁴ Kryczyński, *Tatarzy litewscy*; Konopacki, *Życie religijne Tatarów*.

Zasule, należącym w 1592 r. do kniazia Alikiecza Bekimowicza – lustracja tych dóbr ujawniła „pod mołą popem tatarskim dwie włóki” bez włożenia żadnych powinności³⁵. W Dowbuciszkach w 1805 r. Jan Kryczyński dał na wakuf plac z zabudowaniami i ogrodami na utrzymanie meczetu. Warto odnotować jest także legat Abrahama Koryckiego, ustanowiony testamentem tajnym z 2 kwietnia 1810 r., w którym przeznaczył ziemię na wakuf wraz z włożeniem na zapisobiorcę polecenia:

Jedną Włokę z wolnym wrębem do lasu na opał, y Placem na zabudowanie, oraz Ogród, przeznaczam, y wiecznie zapisuję, dla Mizima na Wakiff, bydz mającego Człeka statecznego uczonego, aby Mizaru Lebidziejowskiego pilnował, y za moią Dufzę, oraz Przodków moich zawsze do Naywyższego Stworcy Modły czynił³⁶.

W Lachowiczach ziemię pod meczetem darował w 1815 r. Aleksander Bajraszewicz³⁷. W Łostajach istniał wakuf fundacji rodziny Sulkiewiczów³⁸, a w Nowogrodzku w latach trzydziestych XIX w. – na 8 ha ziemi zapisanej przez rodzinę Krynickich³⁹. W Osmołowie wakuf o powierzchni 18 ha powstał z donacji byłego właściciela tychże dóbr⁴⁰. Najnowszy nam znany pochodzi z 1936 r. i został ustanowiony zapisem testamentowym na bez mała dwóch hektarach roli w Lidze przez tamtejszego imama Jana Szabanowicza⁴¹.

Spośród zapisów pieniężnych będących funduszami wakufowymi wskażmy na przykład legaty Eminy Rubajowej na meczet w Sorok Tatarach (140 złp), chorążego Dawida Murzy Baranowskiego na meczety w Sorok Tatarach, Mereszlanach, Ponarach, Sienkiewiczach i Husejmanach (bardzo hojne), chorążego Dawida Tokosza na rzecz mułły meczetu w Łukiszkach (600 złp)⁴². W 1802 r. wierni z dzemiatu w Dowbuciszkach samoopodatkowali się w wysokości 2 złp od sochy na rzecz meczetu i imama⁴³, a w 1819 r. Eljuasz Juszyński z bratem przekazał połowę zebranej dziesięciny na meczet w Dowbuciszkach⁴⁴.

Wakufy ustanowione na ruchomościach były przeważnie przedmiotami wyposażenia meczetu i służyły w kulcie religijnym lokalnej społeczności: w 1847 r. składką rodzin mułmańskich zakupiono na wakuf tefsir dla meczetu w Słonimiu⁴⁵. Konopacki do wakufa zalicza także 2 lichtarze przekazane w 1885 r. do meczetu w Słonimiu przez prawosławnego duchownego, który ślubował przed Bogiem obdarowanie okolicznych świątyń,

³⁵ *Ibid.*, 94–95.

³⁶ APLORP, ANKRBP, sygn. 1, 1095.

³⁷ Konopacki, *Życie religijne Tatarów*, 96.

³⁸ *Ibid.*, 96.

³⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 1485, 22.

⁴⁰ *Ibid.*, 22–23.

⁴¹ *Ibid.*, 24. Brak wiadomości o późniejszych wakufach może być wynikiem zniszczenia najnowszej dokumentacji, która jako bieżąca była przechowywana w pomieszczeniach gmachu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a po zajęciu go przez Niemców we wrześniu 1939 r. na potrzeby organizowania Gestapo została wyrzucona na dziedziniec. Skala zniszczeń była znaczna i nie sposób szczegółowo ustalić, jakie dokumenty zostały utracone. Wróbel-Lipowa, „Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych”, 491.

⁴² Konopacki, *Życie religijne Tatarów*, 95–6.

⁴³ *Ibid.*, 96

⁴⁴ Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, 203.

⁴⁵ Kryczyński, Kryczyński, „Tatarzy w Słonimiu”, 53–66.

jeżeli jego ciężko chory syn wyzdrowieje⁴⁶, powołując się na pracę Kryczyńskiego, który wprost nie nazywa tej ofiary wakufem⁴⁷. Dary o takim charakterze mogły więc pochodzić nie tylko od muzułmanów, co sprzyja naszemu pogładowi, że o charakterze wakufa przesądza raczej intencja towarzysząca zobowiązaniu niż jej bezpośrednie wyrażenie. Ten swoisty *animus* przyczyniał się do powstania wakufów jako wot dziękczynnych, czego przykładem jest tespich (rózaniec z białych górskich kamieni syberyjskich) ofiarowany przez podpułkownika Chasenia Aleksandrowicza dla meczetu w Słonimiu na pamiątkę pobytu na froncie wojennym w Mandzurii w latach 1905–1906⁴⁸.

4. Prace w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

Odrodzenie Rzeczypospolitej Polskiej wywołało potrzebę uregulowania stosunków między państwem a instytucjonalnymi kościołami i wyznaniem w sposób adekwatny do zasad ustrojowych nowo powstałego państwa⁴⁹. Szacunkowa liczba muzułmanów zamieszkujących przede wszystkim jego północnowschodnie rubieże oscylowała w granicach 5500–6000⁵⁰. Wobec nieistnienia ogólnopolskiego związku religijnego wyznawcy islamu zrzeszali się, zależnie od prawa obowiązującego w danej dzielnicy, w wielu stowarzyszeniach i gminach wyznaniowych dla organizacji życia religijnego lokalnych społeczności. Te, którym ton nadawała inteligencja, miały ambicję inicjowania działań zmierzających do powołania jednej organizacji wyznaniowej, uznanej przez państwo i rządzącej się własnym prawem⁵¹. Wśród takich zrzeszeń wskazać należy przede wszystkim na najaktywniejsze na tej niwie: Gminę Wyznaniową w Wilnie, Związek Muzułmański miasta stołecznego Warszawy oraz Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów w Rzeczypospolitej Polskiej z siedzibą w Wilnie, który miał za zadanie między innymi administrowanie wakufami⁵², albowiem specjalnie dla tego celu ustanowione urzędy w zaborze rosyjskim i austro-węgierskim wskutek wojny zaprzestały działalności⁵³.

Efektom współpracy tych środowisk był zgłoszony 10 stycznia 1925 r. przez Związek Muzułmański miasta stołecznego Warszawy projekt Tymczasowych Przepisów o Organizacji Kościoła Mahometańskiego w Polsce, który przesłano Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z intencją szybkiego ogłoszenia rozporządzeniem ministra⁵⁴. Projekt ten liczył 43 artykuły zebrane w 5 rozdziałów, ale nie

⁴⁶ Konopacki, *Życie religijne Tatarów*, 95.

⁴⁷ Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, 198; Kryczyński, Kryczyński, „Tatarzy w Słonimiu”, 60.

⁴⁸ *Ibid.*, 60–1.

⁴⁹ Sobczak, „Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu”, 502–3.

⁵⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 1473, k. 53; Miśkiewicz, „Mniejszość tatarska w Polsce”, 242–3; Sobczak, „Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu”, 501.

⁵¹ Krassowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, 196–7.

⁵² Kryczyński, „Historia meczetu w Wilnie”, 23. Na temat wiodącej roli Związku w tyczeniu kierunków rozwoju intelektualnego wyznawców zob. Wróblewska, „Działalność Wileńskiego Oddziału”, 167–70.

⁵³ Bazarewski, „Muzułmanie w Jugosławii (dokończenie)”, 7; Konkin, „Krymskije wakufy”, 74–6.

⁵⁴ AAN, MWRiOP, sygn. 1468, 7.

przewidywał instytucji wakufa⁵⁵. Nie wiemy, czy instytucję tę – jako potencjalnie problematyczną – pominięto rozmyślnie ze względu na chęć zredagowania jedynie podstawowych przepisów, które będą mogły wejść w życie bez przeciągłych debat nad ich zasadnością, czy było to celowym zabiegiem autorów projektu. Mimo prowadzonych prac Komitet Polityczny Prezydium Rady Ministrów opinią z 25 lutego 1925 r. podniósł, że w myśl przepisów art. 3 ust. 5 i art. 44 ust. 2 Konstytucji uprawnienie do wydania takiego rozporządzenia musiałyby mieć wyraźną podstawę ustawową, której nie ma⁵⁶, a niezależnie od tego w myśl art. 115 Konstytucji kształtowanie stosunku państwa do kościołów mniejszości religijnych i innych wyznań następuje ustawą⁵⁷. Sprawa upadła tylko proceduralnie, bo projekt rozporządzenia naturalnie wyewoluował w projekt ustawy⁵⁸.

Mufti dr Jakub Szynekiewicz 10 września 1929 r. przesłał Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego własny projekt ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Muzułmańskiego w Polsce⁵⁹. Składał się on z 48 artykułów zebranych w 6 rozdziałów, z których trzyartykułowy rozdział piąty normował wakuf następująco:

Art. 32. Wakuf, czyli nieruchomości ziemskie lub miejskie, ofiarowane Kościołowi Muzułmańskiemu wyłącznie na cele religijne, oświatowe, i dobroczynne, stanowi majątek nie podlegający aljenacji, wywłaszczeniu, obciążeniu, zajęciu i sprzedaży z licytacji, oraz przedawnieniu ziemskiemu.

Art. 33. Przyjęcie przez Kościół Muzułmański zaofiarowanego obiektu w charakterze wakufa oraz uchwalenie zasad gospodarki i zarządzania wakufami należy do kompetencji Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego.

Art. 34. Wakufy są wolne od wszelkich danin, podatków i świadczeń na rzecz Państwa i samorządów⁶⁰.

Ministerstwo najpewniej pracowało wówczas nad własnym projektem, może nawet przesłanym do zaopiniowania muftiemu, o czym może świadczyć konsternujące rubrum naniesione na pismo przewodnie muftiego: „poprzednie projekta?”⁶¹. Mufti ustosunkował się do bieżącej redakcji ministerialnego projektu korespondencją datowaną na 24 lutego 1930 r., zgłaszając następujące uwagi do przepisów o wakufie⁶²:

⁵⁵ *Ibid.*, 13–8.

⁵⁶ *Ibid.*, 65–7.

⁵⁷ *Ibid.*, 68–9. Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w ślad za sugestią Prezydium Rady Ministrów, reskryptem z 3 marca 1926 r. przyjął do wiadomości wybór Szynekiewicza na muftiego, dokonany zaocznie 29 grudnia 1925 r. w drugim dniu obrad Wszechpolskiego Zjazdu Muzułmanów w Wilnie. *Ibid.*, sygn. 1475, 37–40, 43–54, 57–8. W przededniu elekcji muftiego, powołano także pięćosobową komisję prawniczą, powierzając jej misję stworzenia projektu ustawy i statutu dla wyznania. Odtąd władze państwowe zyskały legitymację do porozumiewania się w czasie prac nad ustawą z muftim, jako – w myśl art. 115 ust. 2 Konstytucji – prawną reprezentacją wyznania, co miało ułatwić prace nad ustawą. Zob. chociażby protokół sporządzony 3 grudnia 1934 r. z posiedzenia w Urzędzie Wojewódzkim w Wilnie, podczas którego mufti uroczyście złożył podpisy pod projektem rozporządzenia Prezydenta RP i Statutu, czyniąc zadość postanowieniu art. 115 ust. 2 Konstytucji i także protokół z 9 grudnia 1934 r. – dotyczący zmiany brzmienia jednego przepisu projektu ustawy. *Ibid.*, sygn. 1469, 267–8, 311–2. Ostrożniejsza w uznaniu muftiego za prawnego reprezentanta wyznania jest opinia wydziału prawnego ministerstwa z 7 marca 1932 r. *Ibid.*, 98–9.

⁵⁸ *Ibid.*, sygn. 1468, 68–9.

⁵⁹ *Ibid.*, sygn. 1469, 7.

⁶⁰ *Ibid.*, 346–52, 350.

⁶¹ *Ibid.*, 7.

⁶² *Ibid.*, sygn. 1470, 15.

Art. 18. Zamiast „przeznaczona” – ofiarowana.

Art. 19. 1/ Zamiast „przeznaczenie” – przyjęcie. 2/ przyjęcie nowego obiektu, jako wakufa. 3/ Wykreślić w końcu: lub osobę przez niego upoważnioną⁶³.

Zgłoszone przez muftiego uwagi zostały przyjęte, o czym świadczy redakcja projektu z 6 marca 1930 r.:

Art. 18. Wakuf, czyli nieruchomości ziemskie lub miejskie ofiarowane Kościołowi Muzułmańskiemu wyłącznie na cele religijne, oświatowe i dobroczynne, stanowi majątek, niepodlegający aljenacji, obciążeniu, zajęciu i sprzedaży z licytacji, oraz przedawnieniu ziemskiemu.

Art. 19. Przyjęcie przez Kościół Muzułmański zaofiarowanego obiektu w charakterze wakufa, oraz uchwalenie zasad gospodarki i zarządzenia wakufami należy do kompetencji Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego.

Art. 20. Wakufy służące wyłącznie celom ściśle religijnym są wolne od wszelkich danin, podatków i świadczeń na rzecz Państwa i samorządów⁶⁴.

Pominąwszy odmienną kolejność przepisów w projektach, a co za tym idzie inną ich numerację, zmianie uległo brzmienie art. 32 (18), w którym skreślono wyraz „wyłączeniu” oraz brzmienie art. 34 (20), dopełnionego słowami „służące wyłącznie celom ściśle religijnym”. Tę redakcję skierowano do zaopiniowania przez wydział prawny Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁶⁵. Tenże opinią z 24 czerwca 1930 r. wskazał, że art. 18 operuje niewłaściwym sformułowaniem „ofiarowana”, gdyż nieruchomości może być także kupiona, art. 19 posługuje się nieznanym językowi prawniczemu pojęciem „przedawnienie ziemskie”, natomiast art. 20 charakteryzuje się *superfluum* w słowach „służące wyłącznie celom ściśle religijnym”, ponieważ wakuf z istoty swej nie ma innych niż religijne celów⁶⁶. Do treści opinii nie wciągnięto adnotowanej na egzemplarzu roboczym projektu ustawy uwagi przy art. 19 o treści „nowe wakufy zatwierdzane przez rząd?”⁶⁷. Opiniujący wyraził również ogólne niezrozumienie uzasadnienia wprowadzenia projektowanej regulacji, pisząc: „Przywileje większe niż kościoła katolickiego, dlaczego?”⁶⁸. Uwagę tę skomentowano rubrum lakonicznej treści „tak będzie!”⁶⁹.

Dalsze zmiany brzmienia przepisów przyniosła najpewniej osobista wizyta muftiego w Ministerstwie, która nastąpiła 30 września 1930 r.⁷⁰ W redakcji projektu z 5 czerwca 1931 r. odnajdujemy maszynopis z naniesionymi nań odręcznymi zmianami:

Art. 22. Wakuf czyli nieruchomości ziemskie lub miejskie, ofiarowane na cele religijne i dobroczynne Muzułmańskiego Związku Religijnego i przez tenże Związek przyjęta, stanowi majątek niepodle-

⁶³ *Ibid.*, 16.

⁶⁴ *Ibid.*, 65–6.

⁶⁵ *Ibid.*, sygn. 1469, 5.

⁶⁶ *Ibid.*, 14.

⁶⁷ *Ibid.*, 25.

⁶⁸ *Ibid.*, 16.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*, 49.

gający alienacji, obciążeniu, zajęciu i sprzedaży z licytacji oraz zasiedzeniu. Wywłaszczenie wakufa nastąpić może w myśl odnośnych ogólnych przepisów państwowych⁷¹.

Art. 23. Przyjęcie przez Muzułmański Związek Religijny pewnego obiektu na wymienione w art. 22 cele w charakterze wakufa, zamiana wakufa, uchwalenie zasad gospodarki i zarządzania wakufami należy do kompetencji Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego.

Uchwała co do przyjęcia i zamiany wakufa wymaga zatwierdzenia przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego lub osobę przez niego upoważnioną.

Art. 24. Wakufy są wolne od wszelkich danin, podatków i świadczeń na rzecz Państwa i samorządu⁷².

Tę redakcję projektowanych przepisów przesłano muzułmańskiemu prawnikowi Aleksandrowi Połtorzyckiemu, który w korespondencji z 21 września 1932 r. tak się do nich odniósł⁷³:

Art. 22. Nie rozumiem wyrazu „zasiedzenie”, wyrazem prawniczym było i jest „przedawnienie”.

Art. 23. Proponowałbym zastąpić na wstępie słowo „przyjęcie” słowami „uchwała o przyjęciu”. Przyjęcia, które oczywiście nastąpiłoby w formie aktu hipotecznego, nie mogłyby dokonać ciała kolegjalne /ob. uwagę do art. 33/⁷⁴.

Proponuję poza tem skreślenie ostatniego zdania: „lub osobę przez niego upoważnioną”. Ustalenie rzeczy wieczystych jest zbyt poważną czynnością, ażeby mógł je zatwierdzać kto inny niż Minister W.R. i O.P.⁷⁵

Opinię swą uzupełnił osobnym pismem zatytułowanym „Uwagi ogólne”, w których ostatnią z trzech części poświęcił wakufom:

Jestem zdania, że należałoby szerzej ująć przepisy ustawy o wakufach. W interesie kościoła mahometańskiego leży, żeby wszystkie dochody z wakufów należały do kościoła w całości, a nie do poszczególnych parafij, co umożliwi Muftiemu korzystanie z dochodów na cele ogólne. W ten sposób zniknie szkodliwa dla spraw religijnych, a istniejąca obecnie różnica pomiędzy dochodami poszczególnych parafij, zależna od tego, czy dana parafja posiada wakufy, czy nie⁷⁶.

Niezależnie od toczących się prac muzułmańska komisja prawnicza utworzona 28 grudnia 1928 r. w Wilnie powodowana niezadowolaniem z tempa prowadzonych prac legislacyjnych oraz wskutek tyleż ideowych, co personalnych sporów głównie w odniesieniu do dożywotniego lub kadencyjnego charakteru urzędu muftiego, 9 grudnia 1931 r. zwróciła się do muftiego o udostępnienie aktualnego projektu ustawy⁷⁷. Bazując na otrzymanym tekście, wniosła 27 grudnia 1931 r. własny projekt ustawy, który w zakresie przepisów o wakufie przewidywał większą autonomię związku⁷⁸:

⁷¹ Ostatnie zdanie dopisane ołówkiem na maszynopisie.

⁷² *Ibid.*, sygn. 1470, 28–9.

⁷³ *Ibid.*, sygn. 1469, 116.

⁷⁴ Uwaga do art. 33 sygnalizuje rozróżnienie między uchwałą o nadaniu nieruchomości cech wakufa, którą podpisują wszyscy członkowie Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego, a wnioskiem o wpis w księdze hipotecznej, który mufti składa samodzielnie (na podstawie włożonej nań uchwałą powinności). *Ibid.*, 127.

⁷⁵ *Ibid.*, 125–6.

⁷⁶ *Ibid.*, 137.

⁷⁷ *Ibid.*, 69–70, 79–80.

⁷⁸ *Ibid.*, 84.

Art. 18. Wakuf, czyli nieruchomości ziemskie lub miejskie, przeznaczona wyłącznie na cele religijne, oświatowe i dobroczynne Muzułmańskiego Związku Religijnego, stanowi majątek, niepodlegający aljenacji, obciążeniu, zajęciu i sprzedaży z licytacji, oraz zasiedzeniu.

Art. 19. Przyjęcie przez Muzułmański Związek Religijny pewnego obiektu na wymienione w art. 18 cele w charakterze wakufa, oraz uchwalenie zasad gospodarki i zarządzenia wakufami należy do kompetencji Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego.

Art. 20. Wakufy są wolne od wszelkich danin, podatków i świadczeń na rzecz Państwa i samorządów⁷⁹.

Projekt komisji poddano analizie, adnotując na marginesie różnice w stosunku do ministerialnej redakcji z 5 czerwca 1932 r., a więc to, że przepis art. 19 (23) nie przewidywał zatwierdzenia wakufa przez ministra, a art. 20 (25) wypaczył słowa projektodawcy⁸⁰. Otrzymana przez ministerstwo opinia prawna z 7 marca 1932 r. wskazała, że zgłoszony projekt można potraktować jako wyrażenie przez komisję prawniczą opinii na temat obecnego stadium prac, bez konieczności nadania projektowi biegu, skutkiem czego przepadł on nieprocedowany⁸¹.

Spośród uwag zgłoszonych przez Połtorzyckiego nie zastosowano się tylko do pierwszej. Pozostałe znalazły się w redakcji z 6 kwietnia 1933 r.:

Art. 24. Wakuf czyli nieruchomości ziemskie lub miejskie, ofiarowana wyłącznie na cele religijne i dobroczynne Muzułmańskiego Związku Religijnego i przez Związek przyjęta, stanowi majątek niepodlegający aljenacji, obciążeniu, zajęciu i sprzedaży z licytacji oraz zasiedzeniu. Wywłaszczenie wakufa może nastąpić w myśl odnośnych ogólnych przepisów państwowych⁸².

Art. 25. Uchwały Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego w przedmiocie przyjęcia przez Muzułmański Związek Religijny w Polsce obiektów majątkowych jako wakufa, zamiana istniejącego wakufa na inny majątek nieruchomy oraz ustalenie sposobu zarządzania danym wakufem wymagają zatwierdzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁸³.

Art. 26. Wakufy są wolne od wszelkich danin, podatków i świadczeń na rzecz Państwa i samorządu⁸⁴.

Kolejne zmiany przyniosła redakcja z 29 maja 1933 r. Artykuły przenieść i przenumerywać, a dotychczasowy art. 24, będący teraz art. 43, uzupełniono o wyrazy: „Nieruchomość obciążona hipotecznie nie może być przyjęta jako wakuf”, a art. 25, który stał się art. 44, wyrazami: „O nadaniu nieruchomości charakteru «wakuf» czyni się wzmiankę hipoteczną”⁸⁵. Artykuł 26, będący teraz art. 46, utrzymano w brzmieniu dotychczasowym⁸⁶. Dodano natomiast po nim przepis przejściowy o treści:

Art. 46. W ciągu 6 miesięcy od chwili wejścia w życie ustawy niniejszej Najwyższe Kolegium Muzułmańskie przedstawi Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego spis tych obiektów majątkowych, które w chwili wejścia w życie ustawy niniejszej odpowiadały warunkom

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ *Ibid.*, 98–9.

⁸² *Ibid.*, sygn. 1470, 246.

⁸³ *Ibid.*, 247.

⁸⁴ *Ibid.*, 248.

⁸⁵ *Ibid.*, sygn. 1469, 235.

⁸⁶ *Ibid.*, 235.

wymaganym przez ustawę niniejszą i Statut Muzułmańskiego Związku Religijnego dla zaistnienia wakufa.

Spis ten zatwierdza Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przez co objęte spisem przedmioty majątkowe uzyskują dopiero charakter prawny wakufów w rozumieniu niniejszej ustawy⁸⁷.

Wojewoda wileński pilnym pismem z 18 października 1933 r. poinformował ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego o zgodzie muftiego na procedowanie projektu w tym brzmieniu⁸⁸. Wypracowany projekt 16 lutego 1934 r. został masowo wyekspediowany zainteresowanym ministerstwom z prośbą o poufne wyrażenie opinii w przedmiocie projektowanych przepisów⁸⁹. Zastrzeżeń do przepisów o wakufie nie zgłosiły Ministerstwa: Komunikacji (pismo z 23 lutego 1934 r.)⁹⁰, Poczty i Telegrafów (28 lutego 1934 r.)⁹¹, Przemysłu i Handlu (9 marca 1934 r.)⁹², Spraw Zagranicznych (12 marca 1934 r.)⁹³, Opieki Społecznej (20 marca 1934 r.)⁹⁴, Spraw Wojskowych (5 kwietnia 1934 r.)⁹⁵ oraz Spraw Wewnętrznych (14 kwietnia 1934 r.)⁹⁶. To ostatnie wcześniejszym pismem z 18 stycznia 1934 r. zwróciło uwagę, że spis wakufów powinien być dołączony do ustawy, lecz najpewniej nic z tego nie wyniknęło, ponieważ nie odniesiono się stanowczo do tego stanowiska⁹⁷. Zastrzeżenia zgłosiły natomiast Ministerstwa: Rolnictwa i Reform Rolnych (29 marca 1934 r.)⁹⁸, Skarbu (14 kwietnia 1934 r.)⁹⁹ oraz Sprawiedliwości (15 maja 1934 r.)¹⁰⁰.

Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych zastrzegło, że wobec art. 2 ust. 1 lit. b i c ustawy z 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej¹⁰¹, mającego na celu ostateczne wyeliminowanie dóbr martwej ręki z obrotu, dla powstania wakufa z nieruchomości ziemskiej konieczne jest uzyskanie zgody ministra rolnictwa i reform rolnych¹⁰². Postulat ten spełniono, korygując brzmienie przepisów art. 43 i 44¹⁰³.

Ministerstwo Skarbu podniosło, że zastosowany w art. 43 wyraz „ofiarowana” jest nieścisły i zaproponowało zastąpienie go zwrotem „darowana lub zapisana rozporządzeniem ostatniej woli” – jeśli intencją projektodawcy jest ograniczenie dróg nabywania nieruchomości tylko do katalogu czynności prawnych dokonywanych tytułem darmym, albo wyrazem „przeznaczona”, jeśli dopuszczalne będą także nieruchomości kupione¹⁰⁴.

⁸⁷ *Ibid.*, 235–6.

⁸⁸ *Ibid.*, 195.

⁸⁹ *Ibid.*, 162–4.

⁹⁰ *Ibid.*, 254.

⁹¹ *Ibid.*, 203.

⁹² *Ibid.*, 204.

⁹³ *Ibid.*, 210.

⁹⁴ *Ibid.*, 213.

⁹⁵ *Ibid.*, 211–2.

⁹⁶ *Ibid.*, 207–9.

⁹⁷ *Ibid.*, 69, 193–4. Pojawiał się także pogląd, że spis istniejących wakufów powinien być ogłoszony rozporządzeniem ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego. *Ibid.*, sygn. 1470, 330.

⁹⁸ *Ibid.*, sygn. 1469, 255.

⁹⁹ *Ibid.*, 205–6.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 214–8.

¹⁰¹ Dz.U.R.P. 1926 nr 1 poz. 1 ze zm.

¹⁰² AAN, MWRiOP, sygn. 1469, 255.

¹⁰³ *Ibid.*, 256.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 205.

Propozycję tę wdrożono. Ministerstwo negatywnie odniosło się do treści art. 45, proponując brzmienie: „Wakufy korzystają z ulg i zwolnień w zakresie podatków i innych danin publicznych na rzecz Państwa i Samorządu w granicach powszechnie obowiązujących przepisów prawnych”¹⁰⁵. Przepis ten był jedynym, co do którego nie osiągnięto porozumienia, i procedowano go bez zmian¹⁰⁶.

Ministerstwo Sprawiedliwości podniosło, że projektowana instytucja budzi wątpliwości, dając

przywilej idący bardzo daleko i jakkolwiek w danym przypadku mo[gący] nie mieć praktycznego znaczenia dla Państwa, to jednak stanowi[ący] niebezpieczny precedens w stosunku do innych wyznań, które miałyby wówczas podstawę żądania takiego samego przywileju¹⁰⁷.

Podniesiono także, że ustanowiony przepisem art. 44 zakaz alienacji pozostaje w sprzeczności z dozwoloną zamianą, która sama w sobie jest już alienacją¹⁰⁸. Dalej wskazano na sprzeczność art. 45 z art. 41 w zakresie zwolnień podatkowych¹⁰⁹. Odnośnie do art. 46 wskazano, że jakkolwiek słuszny w istocie, to prowadzi do rozstrzygnięcia kwestii własnościowych nieruchomości w drodze decyzji, a więc niezbędne jest zapewnienie drogi sądowej, i postulowano o uzupełnienie go *in fine* słowami „co wszakże nie stoi na przeszkodzie pochodzeniu przez osoby trzecie roszczeń prywatno-prawnych w drodze sądowej”¹¹⁰. Podniesiono także potrzebę wprowadzenia przepisu przejściowego, który wyjaśniłby stan prawny kapitałów stanowiących wakuf na gruncie obowiązujących wciąż norm prawa rosyjskiego, np. w brzmieniu „Wszelkie kapitały przeznaczone na muzułmańskie cele religijne, pozostają w zarządzie organów Muzułmańskiego Związku Religijnego, zgodnie z ich przeznaczeniem”¹¹¹. Przepis ten uznano za zbędny wobec projektowanego art. 35, natomiast pozostałe propozycje przyjęto¹¹².

Podsumowaniu prac redakcyjnych nad projektem ustawy i omówieniu zmian, jakim poddano projektowane brzmienie przepisów służyła zwołana na 1 czerwca 1934 r. konferencja międzyministerialna, podczas której osiągnięto porozumienie co do całości

¹⁰⁵ *Ibid.*, 205.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 180–3.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 214. Wyjątkowość regulacji podkreśla także Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych*, 194.

¹⁰⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 1469, 214.

¹⁰⁹ Przepis art. 41 wprowadzał generalne uprawnienie do ulg: „Należące do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej lub do poszczególnych muzułmańskich gmin wyznaniowych meczety i inne budynki, poświęcone wyłącznie służbie Bożej, tudzież dobra i prawa majątkowe, których dochód służy wyłącznie celom kultu religijnego i nie przyczynia się do osobistych dochodów duchowieństwa lub innych członków Związku, korzystają z ulg i zwolnień od podatków państwowych i komunalnych w granicach powszechnie obowiązujących przepisów państwowych. Pomieszczenia duchownych oraz lokale urzędowe władz duchownych Związku będą traktowane narówni z pomieszczeniami i urządzeniami funkcjonariuszów państwowych i lokalami instytucji państwowych”. Nieostrzeżona w zarzucie różnica wynika z tego, że wakuf w myśl projektowanego przepisu nie musiał „służy[ć] wyłącznie celom kultu religijnego i nie przyczynia[ć] się do osobistych dochodów duchowieństwa lub innych członków Związku”. *Ibid.*, 291.

¹¹⁰ *Ibid.*, 215.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Przepis art. 35 stanowił, że: „Muzułmański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej, jako całość, oraz jego poszczególne gminy wyznaniowe są osobami prawnymi i mogą w granicach obowiązujących przepisów prawnych posiadać, obciążać, zbywać i nabywać majątek ruchomy i nieruchomy, zarządzać nim i rozporządzać dla swych celów wyznaniowych i dobroczynnych”. *Ibid.*, 290.

projektu, z wyjątkiem art. 45, statuującego szczególną sytuację podatkową wakufów¹¹³. Odnosząc się do zastrzeżeń, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przyznało, że regulacja wakufa jest wyjątkowym przywilejem, ale „w danym wypadku względy natury fiskalnej powinny ustąpić przed względami natury wyznaniowej, bowiem istniejąca wśród muzułmanów tradycja wymaga zachowania dla wakufów ich odrębnego sakralnego charakteru, z którym nie daje się pogodzić jakiegokolwiek obciążenie lub opodatkowanie”¹¹⁴. Z tej przyczyny, według ministerstwa, zupełne zwolnienie wakufów od podatków nie będzie mogło stanowić przyczynku do wysuwania podobnych roszczeń przez inne związki religijne, ponieważ „żaden inny związek religijny majątków o charakterze «wakufów» nie posiada”¹¹⁵. Znikoma liczba wakufów i polityczna kontrola właściwych ministrów nad ich powstawaniem zabezpieczy interes państwa przed nadużywaniem „przywilejów” przynależnych nieruchomościom, którym nadano cechy wakufa¹¹⁶. W tym tonie wypowiedziało się także Ministerstwo Spraw Zagranicznych, wyrażając przekonanie, że „danie takiego przywileju wakufom przez Państwo Polskie ma wielkie znaczenie dla polityki naszej na Wschodzie, gdyż dowodzi, że wyznawcom Islamu w Polsce zapewnione są jaknadogodniejsze warunki do pielęgnowania swej wiary i tradycji”¹¹⁷.

Ostateczna redakcja zastąpiła w art. 43 ust. 1 spójnik „i” spójnikiem „lub”, wyrażenie „w przedmiocie” wyrażeniem „w sprawie”, przestylizowano redakcję art. 45, a w art. 46 ust. 2 zastąpiono słowa „przedmioty majątkowe” wyrazem „nieruchomości”¹¹⁸:

Art. 43 (1) Nieruchomości miejskiej lub wiejskiej, darowanej albo zapisanej rozporządzeniem ostatniej woli na cele religijno-oświatowe lub dobroczynne Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej i przez Związek przyjętej mogą być nadane cechy wakufa na podstawie uchwały właściwych władz i organów Związku, zatwierdzonej przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrem Skarbu oraz z Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych.

(2) Nieruchomość, obciążona hipotecznie, nie może być przyjęta jako wakuf.

(3) Uchwały w sprawie nadania nieruchomości cech wakufa, winny zawierać szczegółowe określenie celu, na który dana nieruchomość ma być przeznaczona, oraz określać sposób zarządzania tą nieruchomością.

(4) O nadaniu nieruchomości cech wakufa czyni się wzmiankę hipoteczną.

Art. 44. Nieruchomość, której nadano cechy wakufa stanowi majątek Muzułmańskiego Związku Religijnego jako całości, nie podlegający zasiedzeniu, obciążeniu, zajęciu, sprzedaży z licytacji i wszelkiej aljencji z wyjątkiem zamiany na inny majątek nieruchomy, dokonanej za zgodą

¹¹³ *Ibid.*, 180–4.

¹¹⁴ *Ibid.*, 181.

¹¹⁵ *Ibid.*, 282. Zaznaczmy przy tym, że Karański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej był właścicielem specjalnego majątku „Kiorklu Sała”, położonego w gminie Nowe Troki, z którego dochody przeznaczone były na utrzymanie Karańskiego Zarządu Duchownego oraz na cele ogólne Związku. Por. art. 28 ust. 6 ustawy z 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U.R.P. 1936 nr 30 poz. 241).

¹¹⁶ *Ibid.*, 537.

¹¹⁷ *Ibid.*, 183.

¹¹⁸ *Ibid.*, sygn. 1470, 402, 514–6.

Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrem Skarbu oraz Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych.

Wywłaszczenie wakufa może nastąpić w myśl ogólnych przepisów państwowych.

Art. 45. Wakufy korzystają z ulg i zwolnień w zakresie wydatków i innych danin publicznych na rzecz państwa i samorządu w granicach powszechnie obowiązujących przepisów prawnych.

Art. 46. W ciągu 6 miesięcy od chwili wejścia w życie ustawy niniejszej Najwyższe Kolegium Muzułmańskie przedstawi Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego spis tych obiektów majątkowych, które w chwili wejścia w życie ustawy niniejszej odpowiadały warunkom wymagany przez ustawę niniejszą i Statut Muzułmańskiego Związku Religijnego dla zaistnienia wakufa.

Spis ten zatwierdza Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przez co objęte nim nieruchomości uzyskują dopiero charakter prawny wakufów w rozumieniu ustawy niniejszej, co wszakże nie stoi na przeszkodzie dochodzenia przez osoby trzecie roszczeń prywatno-prawnych w drodze sądowej¹¹⁹.

Porozumienie się z prawną reprezentacją wyznania nastąpiło 3 grudnia 1934 r. w Wilnie, kiedy to mufti w obecności wojewody wileńskiego złożył własnoręczny podpis pod projektem ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, czym dopełniono konstytucyjny obowiązek porozumiewania się co do treści ustawy¹²⁰.

5. Prace w Sejmie i Senacie

Rada Ministrów uchwałą z 7 grudnia 1935 r. przyjęła projekt ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, który został 10 grudnia 1935 r. wniesiony przez ministra oświaty i wyznań religijnych do łaski marszałkowskiej jako projekt rządowy, tłoczony na druku nr 24¹²¹. Marszałek Sejmu skierował przesłany projekt na 5. posiedzenie Sejmu 13 grudnia 1935 r., na którym w pierwszym czytaniu bezdyskusyjnie postanowiono odesłać go do Komisji Oświatowej¹²², która na posiedzeniu 4 lutego 1936 r. po jego rozważeniu wniosła, aby Sejm uchwalił go bez poprawek¹²³.

¹¹⁹ *Ibid.*, 402–3. Wprowadzono także zmianę w treści art. 46 zastępując „ustawę” „rozporządzeniem”. Zmiany tej nie uwzględniliśmy, skoro zamiar ogłoszenia nowego prawa w postaci rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej został szybko zarzucony, a uzgodniony tekst skierowano do Sejmu jako projekt rządowy.

¹²⁰ *Ibid.*, sygn. 1469, 356–8. Potem zmieniono jeszcze pierwotne brzmienie przepisu art. 38, zaakceptowane 9 grudnia 1935 r. przez muftiego. *Ibid.*, 312.

¹²¹ Rządowy projekt ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk sejmowy nr 24).

¹²² Sprawozdanie stenograficzne z 5. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 13 grudnia 1935 r., łam 18.

¹²³ Sprawozdanie Komisji Oświatowej z 4 lutego 1936 r. o rządowym projekcie ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk sejmowy nr 57).

Sprawozdanie Komisji Oświatowej na 9. posiedzeniu Sejmu 7 lutego 1936 r. referował poseł Borys Pimonow (BBWR)¹²⁴, który w przytoczeniu uzasadnienia projektu wskazał, że

[...] ustawodawstwo, regulujące na ziemiach naszych za czasów Imperjum Rosyjskiego to zagadnienie [tj. stosunek Państwa do tego wyznania – przyp. nasz], nie dałoby się ani w części zastosować w obecnych warunkach. [...] Ustawa ta zapewnia temu wyznaniu zupełną swobodę wewnętrznego rządzenia się w granicach Rzeczypospolitej [... będąc] wynikiem porozumienia prawnej reprezentacji muzułmanów z władzami naszymi, z Rządem i jest obustronnie zaakceptowana. Zapewnia ona z jednej strony całkowitą swobodę i wolność temu wyznaniu w Państwie Polskim i jednocześnie w dostatecznej mierze gwarantuje Państwu wszelkie prawa i możliwości ingerencji w razie potrzeby i dlatego nie nasuwa żadnych wątpliwości¹²⁵.

Po wysłuchaniu sprawozdania, wobec braku chętnych do zabrania głosu, marszałek Sejmu przeprowadził drugie czytanie ustawy i poddał projekt ustawy pod głosowanie, a po jego przyjęciu zarządził trzecie czytanie, w którym Sejm uchwalił rządowy projekt ustawy w brzmieniu z druku nr 24, zgodnie z wnioskiem Komisji Oświatowej¹²⁶.

Senacka Komisja Prawnicza rozważyła uchwalony projekt ustawy na posiedzeniach 18 i 27 lutego 1936 r. i zgłosiła 12 poprawek, z których poprawka nr 12 obejmowała propozycję zmiany dotyczącego wakufa art. 45 poprzez skreślenie wyrazu „powszechnie”¹²⁷. Senat rozpatrywał sprawozdanie komisji na 7. posiedzeniu 6 marca 1936 r. i przyjął propozycje poprawek zreferowane przez prezydenckiego senatora Zygmunta Beczkowicza, a następnie uchwalił projekt ustawy w brzmieniu z druku sejmowego nr 24 wraz z uchwalonymi już poprawkami z druku senackiego nr 22¹²⁸.

Uchwałę Senatu skierowano do sejmowej Komisji Oświatowej, która po rozważeniu jej na posiedzeniu 13 marca 1936 r. zarekomendowała Sejmowi przyjęcie 10 z 12 wprowadzonych poprawek, w tym przyjęcie poprawki do art. 45¹²⁹. Sejm zajął się sprawozdaniem komisji na 21. posiedzeniu 17 marca 1936 r., gdzie po krótkim referacie posła Pimonowa marszałek Sejmu bezdyskusyjnie poddał pod głosowanie kolejno wnioski o przyjęcie poprawek, które komisja zarekomendowała przyjąć, dalej odrzucono dwie niezarekomendowane poprawki, a w końcu uchwalono ustawę w brzmieniu uwzględniającym przyjęte poprawki¹³⁰.

¹²⁴ Swoistym świadectwem wieloetnicznego i wieloreligijnego społeczeństwa II Rzeczypospolitej może być fakt, że ustawę regulującą status prawny wyznania muzułmańskiego referował poseł Borys Pimonow, będący członkiem mniejszości rosyjskiej oraz staroobrzędowcem, wieloletnim przewodniczącym Rady Naczelnej Staroobrzędowców, będącej organem Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej. Zob. Kaczmarczyk, *Położenie prawne muzułmanów w międzywojennej Polsce*, 272–3.

¹²⁵ Sprawozdanie stenograficzne z 9. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 7 lutego 1936 r., lam 7.

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ Sprawozdanie Komisji Prawniczej z 27 lutego 1936 r. o projekcie ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk senacki nr 22).

¹²⁸ Sprawozdanie stenograficzne z 7. posiedzenia Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z 6 marca 1936 r., łamy 2–8.

¹²⁹ Sprawozdanie Komisji Oświatowej z 13 marca 1936 r. o zmianach wprowadzonych przez Senat do uchwalonego przez Sejm 7 lutego 1936 r. projektu ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk sejmowy nr 98).

¹³⁰ Sprawozdanie stenograficzne z 21. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1936 r., łamy 44–6.

Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej 21 kwietnia 1936 r. podpisał ustawę¹³¹, kontrasygnowaną następnie przez prezesa Rady Ministrów i właściwych ministrów, oraz zarządził jej opublikowanie w Dzienniku Ustaw. Weszła w życie po promulgacji 24 kwietnia 1936 r.

*

26 kwietnia 1936 r. w gmachu Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie odbyła się uroczystość dopełnienia uregulowania prawnego wyznania muzułmańskiego i karaimskiego. W uroczystości wzięli udział między innymi Ich Ekscelencje – mufti dr Jakub Szynkiewicz oraz hachan Hadży Seraja Chan Szapszał, którym w obecności zgromadzonych delegatów wyznawców obu religii wręczono numer 30 Dziennika Ustaw, zawierający promulgowane 26 kwietnia 1936 r. ustawy regulujące sytuację prawą obu tych wyznań w Polsce¹³².

W imieniu prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego Wojciech Świętosławski udekorował muftiego Szynkiewicza Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, przyznanym w dniu wejścia w życie ustawy za zasługi na polu organizacji wyznania muzułmańskiego w Polsce¹³³.

5. Podsumowanie

W pracach legislacyjnych nad przepisami dotyczącymi wakufa posiłkowano się dotychczas obowiązującymi przepisami rosyjskimi. Mimo to regulacja polska cechuje się znacznym stopniem oryginalności. W odróżnieniu od uchylanych przepisów ograniczono możliwość ustanowienia wakufa jedynie do nieruchomości nabytych tytułem darmym, wykluczając tym samym ruchomości, oraz różnego rodzaju kapitały, stanowiące popularne źródło utrzymania duchowieństwa i finansowania działalności dobroczynnej w Imperium Rosyjskim, i wszystkie nieruchomości nabyte odpłatnie. Nieruchomościom, którym nadano cechy wakufa, przyznano silny immunitet podatkowy, którego w Rosji nie było. Uprawnienie to na etapie prac legislacyjnych było najmocniej kontestowane przez Ministerstwo Skarbu, a także Ministerstwo Sprawiedliwości i Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych. Zachowano je przy nieustępliwym stanowisku Ministerstwa Wyznań

¹³¹ Kaczmarczyk, *Położenie prawne muzułmanów w międzywojennej Polsce*, 275.

¹³² Organizacja wspólnej uroczystości wyniknęła z faktu, że obie ustawy regulujące położenie prawne wyznań były procedowane konsekwentnie, podobne w swoich założeniach i dotyczyły związków wyznaniowych mających swoje siedziby w Wilnie. Ustawy zostały uchwalone przez Sejm, a następnie podpisane przez Prezydenta RP i promulgowane tego samego dnia. „Z uroczystości wileńskich”, 19. Pozowana fotografia grupowa z tej uroczystości wykonana przez Leonarda Siemaszkę ukazała się na łamach *Kurjera Wileńskiego* 13/116(3717) (28 kwietnia 1936), 1. Fotografia ta w lepszej jakości jest przechowywana w NAC, zespół nr 15, sygn. 991.

¹³³ Zarządzenie [Prezydenta RP z 24 kwietnia 1936 r. o nadaniu Krzyża Komandorskiego z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski] (M.P. 1936 nr 97 poz. 179). Odznaczono również hachana za zasługi na polu organizacji wyznania karaimskiego w Polsce.

Religijnych i Oświecenia Publicznego, które uznało, że przywilej ten jest konieczny ze względu na potrzebę oddania religijnego charakteru wakufa, jako nieruchomości zwolnionej od ponoszenia ciężarów fiskalnych. W rezultacie wprowadzono do polskiego systemu prawnego instytucję wyjątkową, niejako przeniesioną z tradycji religijnej na grunt prawa państwowego.

Wejście w życie ustawy wcale nie rozwiązało trudności związanych z prawnym statusem nieruchomości, którym nadano cechy wakufa. Osobno rozpatrywać należy działania Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej zmierzające do zaakceptowania wykazu wakufów istniejących w dacie wejścia w życie ustawy oraz zagadnienia dotyczące stosowania ulg i zwolnień od podatków państwowych¹³⁴. Dla współczesnej nauki prawa żywo problemem pozostaje kwestia obowiązywania systemowego tych norm wobec podnoszonego zarzutu wyeliminowania ich na skutek długotrwałego odwyknięcia od ich stosowania¹³⁵.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]

Zespół nr 14 „Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego” [MWRiOP], sygn. 1468, 1469, 1470, 1485.

Archiwum Państwowe w Lublinie [APL]

Zespół nr 1800 „Akta stanu cywilnego Gminy Mahometańskiej w Studziance” [ASCGMS], sygn. 59.

Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim [APLORP]

Zespół nr 424 „Akta notariusza Ksawerego Referowskiego w Białej Podlaskiej” [ANKRBP], sygn. 1.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Zespół nr 15 „Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji”, sygn. 991.

Źródła prawne

Ustawa z 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U.R.P. 1921 nr 44 poz. 267 ze zm.)

Ustawa z 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U.R.P. 1926 nr 1 poz. 1 ze zm.).

¹³⁴ Kaczmarczyk, *Położenie prawne muzułmanów w międzywojennej Polsce*, 399–400; Kaczmarczyk, „Opodatkowanie i zwolnienie od podatku nieruchomości wakufowych”, 99–111.

¹³⁵ Zob. Zywert, „Wakufy w II Rzeczypospolitej” [w druku].

- Ustawa z 13 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej (Dz.U.R.P. 1931 nr 31 poz. 214).
- Ustawa z 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U.R.P. 1936 nr 30 poz. 240 ze zm.).
- Ustawa z 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U.R.P. 1936 nr 30 poz. 241).
- Swod zakonow Rossijskoj Imperii*. Kn. 3, t. 11, cz. 1. Red. Iwan Dmitrijewicz Morduchaj-Bołtow-skij. Sankt-Pietierburg: Russkoje Kniznoje Towariszczestwo „Diatel”, 1912 [Свод законов Российской Империи, кн. 3, т. 11, ч. 1, ред. Иван Дмитриевич Мордухай-Болтовский. Санкт-Петербургъ: Русское Книжное Товарищество „Дятель“, 1912].
- Zarządzenie [Prezydenta RP z 24 kwietnia 1936 r. o nadaniu Krzyża Komandorskiego z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski] (M.P. 1936 nr 97 poz. 179).

Źródła drukowane

- Drozd, Andrzej, oprac. *Corpus Inscriptionum Tartarorum Poloniae et Lithuaniae*. T. 1: *Studzianka*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Orientalistyczne, 2016.
- Gazeta Warszawska* 254 (16/28 września 1853).
- Kurjer Wileński* 13/116(3717) (28 kwietnia 1936).
- Rządowy projekt ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk sejmowy nr 24).
- Sprawozdanie stenograficzne z 5. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 13 grudnia 1935 r.
- Sprawozdanie Komisji Oświatowej z 4 lutego 1936 r. o rządowym projekcie ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk sejmowy nr 57).
- Sprawozdanie stenograficzne z 9. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 7 lutego 1936 r.
- Sprawozdanie Komisji Prawniczej z 27 lutego 1936 r. o projekcie ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk senacki nr 22).
- Sprawozdanie stenograficzne z 7. posiedzenia Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z 6 marca 1936 r.
- Sprawozdanie Komisji Oświatowej z 13 marca 1936 r. o zmianach, wprowadzonych przez Senat do uchwalonego przez Sejm 7 lutego 1936 r. projektu ustawy o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (druk sejmowy nr 98).
- Sprawozdanie stenograficzne z 21. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1936 r.
- Wiek* 181 (6/18 sierpnia 1875).
- „Z uroczystości wileńskich”. *Karaj Awazy* 10 (1936), 19–20a.

Opracowania

- Achmatowicz, Aleksander. „Zarys stanu prawnego wyznania muzułmańskiego w byłej Rosji i współczesnej Polsce”. *Rocznik Tatarski* 1 (1932): 96–112.
- Adamek, Jacek. „Pobożna donacja (wakf) jako muzułmański instrument ograniczenia ubóstwa – wybrane zagadnienia”. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 532 (2018): 11–22.
- Adamus, Rafał. „Postępowanie egzekucyjne albo upadłościowe wobec osoby prawnej Kościoła Katolickiego w Polsce w mienie stanowiące przedmiot kultu religijnego”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 27 (2024): 81–94.

- Arct, Michał. *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Nakładem i drukiem M. Arcta, 1907.
- Baszak, Łukasz. „Prace legislacyjne nad ustawą o stosunku państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej”. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 3948, *Prawo* 328 (2019): 153–77.
- Bazarewski, Stefan. “Muzułmanie w Jugosławii (dokończenie)”. *Życie Tatarskie* 2 (1937): 6–9.
- Béraudo, Jean-Paul. *Les trusts Anglo-Saxon et le droit français*. Paris: LCDJ, 1992.
- Borecki, Paweł. „Przeżytki ustawodawstwa wyznaniowego w polskim systemie prawnym”. *Studia Iuridica* 59 (2014): 41–57.
- Filak, Agnieszka; Resler, Tomasz. „Przedwojenne ustawy wyznaniowe – wybrane problemy, orzecznictwo i postulaty *de lege ferenda*”. *Dyskurs Prawniczy i Administracyjny* 4 (2021): 43–53.
- Glenn, Patrick. “Le trust et le ius commune”. *Common law d’un siècle l’autre* 3 (1993): 559–75.
- Grzegorzewski, Jan. *Z siedzylatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej. Akta tureckie (tekst turecki i polski)*. Lwów: Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1912.
- Hudson, Alastair. *Equity and Trust*. Abingdon: Routledge-Cavendish, 2007.
- Kaczmarczyk, Rafał. „Opodatkowanie i zwolnienie od podatku nieruchomości wakufowych MZR w RP”. W: *Kwestie majątkowe w prawie wyznaniowym*, red. Marek Bielecki, 99–111, Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2018.
- Kaczmarczyk, Rafał. *Położenie prawne muzułmanów w Polsce międzywojennej* (mps dysertacji doktorskiej). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2023.
- Kaczmarczyk, Rafał. „Status prawny i faktyczny muzułmańskich związków wyznaniowych w Polsce”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 19 (2016): 263–87.
- Kiliszkiewicz, Aleksander. „Prawne aspekty własności muzułmańskiej w prawie polskim”. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie* 10 (2016): 525–35.
- Kolaj-Ristanović, Irena. „Serbsko-albańska koegzystencja w Kosowie w latach 1878–1912 na przykładzie osmańskiego państwowego systemu edukacyjnego”. *Prace Historyczne* 2 (2023): 283–98.
- Konkin, Denis. „Krymskije wakufy wo wtoroj połowinie XIX w.: istoriko-juridiczeskij aspekt”. *Krymskoje Istoriceskoje Obozrienije* 2 (2015): 63–83 [Конкин, Денис. „Крымские вакуфы во второй половине XIX в.: историко-юридический аспект”. *Крымское Историческое Обозрение* 2 (2015): 63–83].
- Konopacki, Artur. *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
- Krassowski, Krzysztof. *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Kroczek, Piotr. „Kilka uwag o upadłości związków wyznaniowych i ich osób prawnych”. *Przeгляд Prawa Wyznaniowego* 13 (2021): 181–96.
- Kroczek, Piotr. *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, 2017.
- Kryczyński, Leon. „Historia meczetu w Wilnie (próba monografii)”. *Przeгляд Islamski* 1–3 (1937): 7–33.
- Kryczyński, Leon. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. Warszawa: Wydanie Rady Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1938.
- Kryczyński, Leon; Kryczyński, Stanisław. „Tatarzy w Słonimiu. Z papierów po Stanisławie Kryczyńskim”. *Acta Baltico-Slavica* 18 (1987): 53–66.
- Kurek, Robert. „Muzułmańskie ubezpieczenia na życie”. *Wiadomości Ubezpieczeniowe* 2 (2010): 133–49.
- Kurek, Robert. „Ubezpieczenia a reguły islamu”. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 70 (2009): 98–106.

- Lewalski, Krzysztof; Stegner Tadeusz. *Kościoły, wyznania i związki religijne w Królestwie Polskim (1815–1914)*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2022.
- Łoziński, Władysław. *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1892.
- May, Karol. *Szut. Powieść podróżnicza z ilustracjami*. Kraków: Przez Łądy i Morza, [1914].
- Miśkiewicz, Ali. „Mniejszość tatarska w Polsce w latach 1918–1939”. *Przegląd Historyczny* 77/2 (1986): 241–67.
- Myślicki, Ignacy. „Kultura islamu”. *Przegląd Humanistyczny* 4/1 (1925): 186–217.
- Orgelbrand, Samuel. *Encyklopedia powszechna*. T. 26. Kraków: Nakład, druk i własność S. Orgelbranda, 1867.
- Rubacha, Jarosław. „Polityka Turcji wobec narodów i państw bałkańskich na przełomie XIX i XX wieku”. *Slavia Meridionalis* 11 (2011): 221–240.
- Sawicki, Jakub. *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w Państwie Polskim*. Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, 1937.
- Sobczak, Jacek. „Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu w II Rzeczypospolitej”. *Przegląd Historyczny* 79/3 (1988): 501–20.
- Sabri, Reyhan. *The Imperial Politics of Architectural Conservation. The Case of Waqf in Cyprus*. London: Palgrave Pivot, 2019.
- Strzała, Marek. *Oświadczenie woli wyznaniowej osoby prawnej*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019.
- Szwat-Gyłybowska, Grażyna, red. *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII – XX wiek, t. 6: Oświata – Tradycja – Uniwersalizm*. Warszawa: Instytut Sławiistyki Polskiej Akademii Nauk, 2019.
- Winnyczenko, Oksana. „Dwa tatarskie testamenty wojskowych z pierwszej połowy XVIII wieku”. *Rocznik Lituanistyczny* 3 (2017): 259–73.
- Witkowski, Wit Stanisław. *Wprowadzenie do prawa muzułmańskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009.
- Wojciechowski, Paweł. „Nabywanie nieruchomości rolnych przez kościelne i wyznaniowe osoby prawne w świetle ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego”. *Studia Iuridica* 87 (2021): 495–514.
- Wood, Philip R. „Commercial Trusts in an International Context”. *Trusts and Trustees* 19/3–4 (2013): 267–274.
- Wróbel-Lipowa, Krystyna. „Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia* 46/47 (1991/1992): 485–97.
- Wróblewska, Urszula. „Działalność Wileńskiego Oddziału Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej”. *Acta Baltico-Slavica* 37 (2013): 165–78.
- Zachariasiewicz, Maciej. *Trust i inne stosunki powiernicze w prawie porównawczym i prawie prywatnym międzynarodowym*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Zamirski, Konrad. „Postępowanie regulacyjne Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP przed Międzykościelną Komisją Regulacyjną”. *Europejski Przegląd Prawa i Stosunków Międzynarodowych* 2–3(62–63) (2022): 138–49.
- Zaporowska, Maria; Zaporowska, Zofia. „Wakuf w prawie polskim”. Cz. 1. *Rejent* 21/7–8 (2011): 136–58.
- Zaporowska, Maria; Zaporowska, Zofia. „Wakuf w prawie polskim”. Cz. 2. *Rejent* 21/9 (2011): 87–104.
- Zaporowska, Maria; Zaporowska, Zofia. „Wakuf cmentarny. Zarys problematyki prawnej”. W: Non omnis moriar. *Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane*, red. Jacek Gołaczyński [et. al.], 900–18, Wrocław: Oficyna Prawnicza, 2015.

Zywert, Eryk. „Wakufy w II Rzeczypospolitej – między teorią a praktyką”. W: *Znaczenie historii prawa dla współczesnego dyskursu prawniczego. XXIX Ogólnopolski Zjazd Historyków Ustroju i Prawa oraz Doktryn Polityczno-Prawnych*, red. Marta Baranowska, Danuta Janicka, Marek Sobczyk. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2025 [w druku].